

356.33:(159.9.072:616.8—07)

VÝBĚR A HROMADNÉ VYŠETŘOVACÍ METODY V ARMÁDĚ

Prom. psycholožka Naděžda JANOUŠKOVÁ a major MUDr. Roman ÚTRATA
Psychiatrické oddělení Ústřední voj. nemocnice, náčelník plk. MUDr. Aleš RÁRA

I

Otázky doplňování vojsk a výběru bojovníků stály v popředí zájmu společnosti odedávna. V takových společnostech, kde byl povinen vykonávat vojenskou službu každý muž, býval výběr prováděn již od narození. Co jiného můžeme spatřovat ve spartském zvyku utrácení a pohazování neduživých nebo ne dobře vyvinutých nemluvnat, která jejich otcové zavrhlí? Slabé dítě — špatný bojovník. A každý Sparťan musel být vojákem od mládí až do vysokého stáří.

I v Athénách věnovali velkou pozornost rozumovému a tělesnému vývoji. Za „chromého“ — kakos — byl pokládán ten, kdo neuměl chodit, stejně jako ten, kdo neuměl plavat. (1) Tyto společnosti tedy dbaly, aby jejich vojska byla zdatná tělesně i duševně. Ideálem byla kalokagatia.

Později, když vznikla pravidelná vojska, byly armády doplňovány zpravidla náborů a rekrutováním. Záleželo ovšem velice na tom, jakým způsobem se odvoody prováděly. Pruská armáda

např. byla nejčastěji doplňována násilným verbováním. Podle instrukce z r. 1708 měli verbíři právo chytat bez ohlášení muže z nižších společenských tříd, schopné vojenské služby. To pochopitelně vedlo k pravým honům na lidi. Takovéto násilné verbování snižovalo podstatně bojové a morální vlastnosti vojáků. (1)

V ruském vojsku se naproti tomu věnovala odvodům velká péče, takže rekrutské náborů dávaly armádě nejlepší vojáky. Bylo dbáno určitých kritérií: např. vybírání mužové ve věku 15—30 let, kteří nebyli postiženi žádným trestem.

Dalším dokladem závažnosti odvodů a odpovědného přístupu k nim je příklad Petra I., který — jak zaznamenává historie — dne 9. července 1699 osobně prohlížel šlechtice zapsané jako nezpůsobilé vojenské služby. Skutečně nemocní dostali odklad a simulanti byli zbiti knutou a vypovězeni do Azova. (1)

Též ve 20. stol., zejména v období 1. a 2. světové války, byl výběr vhodných kádrů — důstojníků, aspirantů i jednotlivých specialistů — po nejvíce v západních armádách pravidelně prováděn. Ruku v ruce se zdokonalením bojové techniky a přechodem k složitým válečným strojům vystoupil do popředí požadavek speciálních schopností. To vedlo k zavedení psychologických vyšetřovacích metodik, tzv. psychotechnického vyšetřování. Zkoumaly se intelektové schopnosti, postřeh, technické schopnosti, zájmy, osobnost apod. Vyšetření byla prováděna ve speciálních vyšetřovacích stanicích — hromadně.

Některé příznivé výsledky a zejména rozvoj psychologie jako vědy vedly posléze ke značné hypertrofii v používání podobných metod. Získané výsledky se přeceňovaly, byl činěn nárok na definitivní ohodnocení jednotlivce. To vedlo nejen k nesprávné kvalifikaci vyšetřovaných, ale i k znehodnocování použitých metodik.

Po poslední světové válce byly tyto metody podrobeny kritice, zejména sovětskými autory. Především se kritizovalo použití testů vůbec. Bylo poukazováno na to, že při hromadných vyšetřeních se uplatňuje časový faktor, který na některé osoby může působit značně stressově, takže podávají horší výkon, než by odpovídalo jejich schopnostem za normálních okolností. Dále byla podtrhována nepřirozenost podmínek, umělé prostředí v experimentální situaci, nemožnost standardizace podmínek u všech vyšetřovaných (např. únava, rozrušenost, nevyspaní), které mohou negativně modifikovat výsledky. Hlavně však se poukazovalo na to, že při vyšetření jde o mechanické zkoumání osobnosti, bez ohledu na vývoj, že celé vyšetření má ráz jednorázového průřezu aktuální situace jedince (krátkodobá zkouška nemůže nahradit dlouhodobé systematické pozorování) a dělá si nároky na definitivní statickou analýzu osobnosti, jako by schopnosti, povahové rysy a vlastnosti nepodléhaly změnám během procesu vývoje a jako by změny životních podmínek byly nepodstatné. Závažným bodem kritiky bylo odsouzení nesprávné fatalistické prognózy, které byla často na základě výsledků těchto testů prováděna.

U nás vedla tato kritika používání testů k různým obavám a konečně k úplnému odmítání testů.

Přesto však mnohé psychologické testy zůstaly v klinickém použití a osvědčily se, i když — pravda — některé z nich bylo třeba přehodnotit. Některé speciální obory se bez podobných vyšetření dokonce vůbec neobešly (letectvo, železnice, doprava vůbec apod.). Posléze i v armádě samé se objevily požadavky správného výběru kádrů na jednotlivá odpovědná místa, ať už šlo o nejrůznější specialisty k nové bojové technice, velitele nebo řidiče, tankisty nebo piloty. To se týkalo nejen výběru specialistů, ale i výběru pro základní vojenskou službu. Vždyť tato činnost úzce souvisí se snižováním počtu mimořádných událostí v armádě. Zvláštnosti současného vý-

voje vojenství nalezly zde výraz v požadavku výběru.

Není tedy třeba dnes už diskutovat o základní otázce, zda vybírat, či nevybírat. Odpověď ostatně vyplývá již z historického přístupu. Výběr byl vždy závažnou podmínkou kvality armád. Byl-li dříve kladen důraz na přednosti tělesné, i když význam morálních kvalit v boji byl uznáván, je třeba dnes — v období složité bojové techniky — zdůraznit přednosti duševní a intelektové, přičemž samozřejmě význam morálních kvalit zůstává nadále v popředí.

Je však třeba uvážit, jak vybírat. V nedávné minulosti vlivem vyzdvížení negativních stránek výběrových metod a pomínutím stránek kladných došlo se k tomu, že jejich totálním odmítnutím bylo prakticky „vylito dítě i s vaničkou“.

Základní chybou, které je třeba se vyvarovat, je bezvýhradné a fatalistické akceptování výsledků získaných hromadnými výběrovými metodikami. Příliš přesná a jednoznačná specifikace určení vyšetřovaných na základě krátkodobého vyšetření je za současného stavu nesmyslná. Je totiž v příkrém rozporu s dynamickým pojetím osobnosti. Samo zjištění určitých psychiatrických odchylek, např. přítomnost neurotických rysů, není předpokladem nutného budoucího selhání vyšetřovaného. Jsou běžně známy případy neurotiků, kteří za podmínek zvýšených nároků neurotické rysy zcela ztratili a chovali se přiměřeně. Jsou ovšem také případy, kde se za ztížených podmínek zhroutili.

Proti příliš suverénnímu vyhlášení prognózy mluví též výsledky studia tzv. úspěšných vojáků, provedené právě západními vědci; ukázalo se, že u mnoha procent vyšetřovaných byly shledány potíže v psychiatrickém smyslu, které však nijak nebyly překážkou válečného úspěchu těchto osob.

J. G. Sheps (2) sledoval 116 úspěšných vojáků a zjistil, že 17 z nich mělo výraznou hereditární přítěž ve smyslu psychózy nebo epilepsie, u 36 byly zjištěny neurotické rysy v dětství, 18 mužů bylo introverty, 23 extroverty. Mezi 58 válečnými veterány (2—4 r. služby) našel jenom 24 kompletně „normálních“ osob. To je dokladem, že nelze požadovat přílišnou přesnost a jednoznačnost určení od podobných metodik. Na druhé straně však tato fakta nejsou nikterak důkazem zbytečnosti jejich používání. Skutečnost ukázala, že určité nemoci nebo vady, jakož i sklon k určitému chování, nejsou indiferentní. Svěříme-li epileptikovi letadlo, těžkému neurotikovi vysílačku a přijímačku, nebo debilovi složitou bojovou techniku, můžeme být ubezpečeni, že ke katastrofě dojde v daleko větším procentu případů než u lidí těmito vadami nezatížených. Stejně tak velitel — psychopat a alkoholik — musí nutně dosáhnout horších výsledků než velitel normální.

Toho si je plně vědomo naše zdravotnictví, zaměřené na preventivu.

Další chybou, při vyvozování ominózních závěrů, je jednorázovost vyšetření. Právě v tomto

ohledu je třeba si plně uvědomit, jaké jsou naše požadavky na vyšetření a co od něho očekáváme. Některé psychologické metodiky jsou tak kvalitní, že nám dovolují dělat určité závěry třeba na základě jednorázového vyšetření. V každém případě je však třeba se vyvarovat kategoričtých prognostických vývodů a podezřelé případy musíme podrobit individuálnímu, ev. opakovanému vyšetření.

Rovněž jednostranný, nesprávný politický, nebo přímo reakční přístup k interpretaci takto získaných výsledků patří k závažným chybám, jejichž důsledkem bylo odsouzení výběrových metod. Je známo, že na některých místech v USA byli eliminováni komunisté na základě záměrně zkreslených výsledků psychologických vyšetření. Leč i u nás nesprávné provádění kádrové politiky mělo za následek selhání pracovníka, který byl spolehlivým pracovníkem na svém místě, avšak naprosto nestačil na požá-

davky vyššího a odpovědnějšího místa, na které byl za své dřívější zásluhy povýšen.

Konečně je třeba se dotknout samotné nedokonalosti vlastních metodik. Vždyť o jednotlivých kvalitách psychické činnosti lze uvažovat pouze teoreticky, v praxi však vystupují jako komplex a často jsou schopny se i substituovat nebo kompenzovat.

Při výběru metodik, zejména za podmínek jejich masového použití, je třeba především dbát na jejich relativní nenaučitelnost a nesdělitelnost, neboť jinak vyšetření pozbývá exaktnosti a spolehlivosti, validity.

Otázce výběrových metod v naší armádě bude třeba věnovat zvýšenou pozornost. To si ovšem vyžádá nejen velké výzkumné práce, ale především personálních dotací. Na prvním místě bude třeba řešit problém klinických psychologů a psychiatrů v naší armádě.

II

Hromadnými vyšetřovacími metodikami lze sledovat celou řadu ukazatelů. Lze jich využít — zejména v longitudinálním pohledu — k zjišťování stupně adaptace, neurotizace, trénovanosti, vytrvalosti, únavnosti atd.

Ve spolupráci s jednou vojenskou vysokou školou jsme přikročili v r. 1959 a 1960 k hromadnému vyšetřování frekventantů některých ročníků. Vyšetřování vzniklo z praktických potřeb. Jeho hlavním úkolem bylo zjistit schopnost adaptace jednotlivých frekventantů na nové, studijní prostředí, odhalit možné příčiny, které by mohly vést k selhání a umožnit tak lepší individuální přístup učitelů, jakož i upozornit lékaře na osoby vyžadující určitý zákrok ze zdravotního hlediska.

Proti dřívějším hromadným vyšetřováním naše sledování nemělo charakter jednorázového statistického průřezu dané situace posluchačů, nýbrž longitudinálního studia osobnosti, resp. sledování event. změn u vyšetřovaných osob. Vyšetření v žádném případě nemělo za účel diskvalifikovat některé jednotlivce, nýbrž pomoci jim.

Za tím účelem byl sestaven speciální soubor vyšetřovacích metodik, kterým se zjišťovala

1. orientačně úroveň abstraktního myšlení a úsudkových operací,
2. úroveň výkonnosti po stránce kvantitativní i kvalitativní, schopnost zácvičení, pracovní tempo, unavitelnost, koncentrace pozornosti, volní rysy osobnosti (volní rozmach, schopnost pracovní přizpůsobivosti, průbojnost, houževnatost, vytrvalost, důslednost, sebekontrola, pečlivost, přesnost, stejnoměrnost volního úsilí apod.),

3. charakteristika osobnosti:

- a) komplexní — osobnostní rysy: emotivita, způsob a variabilita myšlení, postihovací a prožitkové typy skutečnosti, jakož i patognomické rysy osobnosti;
- b) se specifickým přihlédnutím k neurotické symptomatologii;
- c) se specifickým přihlédnutím k anxiózitě.

K zjištění úrovně abstraktního myšlení a úsudkových operací bylo použito speciálně upraveného a zkráceného Ravenova testu progresivních matic (celkem 15 tabulí, diapozitivně promítaných). Zkouška byla provedena na základě předběžných statistických propočtů u 500 případů.

Výkonnost byla testována zkouškou Bourdonovou — zaškrtáváním tří čtverečků s určitou vnitřní konfigurací, ve 30 řádcích, v časovém limitu.

Za účelem zjištění komplexní charakteristiky osobnosti bylo použito projekčního diapozitivního Z-testu Hanse Zullingera (derivát Rorschachova pokusu). Neurotické tendence byly zjišťovány Eysenkovým dotazníkem MMQ (Maudsley Medical Questionary), jehož velkou prioritou před ostatními dotazníky je stupnice validity, tzv. „lži-score“, které je zároveň měřítkem spolehlivosti odpovědí u jednotlivých osob. S neurotickou symptomatologií koreloval do značné míry i dotazník Taylorové — Manifest Anxiety Scale (MAS).

Celému vyšetření předcházela všeobecná dotazník zjišťující některé podrobnosti z národnosti, údaje o zdravotním stavu a osobních potížích, jakož i údaje týkající se studia.

Po sestavení pokusného souboru bylo provedeno nejprve jeho prověření u 50 klinických nemocných, kteří byli současně vyšetřeni psychiatricky a komplexně psychologicky ostatními metodikami, přičemž výsledky byly srovnány. Potom se přikročilo k hromadnému vyšetřování frekventantů.

Na tomto místě podáme zprávu o vyšetření 56 posluchačů. Vyšetření všech posluchačů bylo provedeno najednou, v dopoledních hodinách, za použití diapozitivních způsobů předkládání některých metodik. Vlastní vyšetření bylo provedeno ve dvou etapách:

- a) základní vyšetření,
- b) kontrolní vyšetření po šesti měsících, provedené po technické stránce za standardních podmínek.

Při kontrole byly sledovány event. změny ve výkonnostní úrovni, v osobnostní charakteristice a neurotických projevech. Objektivní vyšetření opět bylo doplněno subjektivním vyjádřením vyšetřovaných s přihlédnutím zejména ke změnám, které se odehrály v uplynulém půlroce.

K vyšetřování byla dodána i stručná služební politická charakteristika, jakožto objektivní zpráva, pomocí které bylo možno ověřit výstižnost nálezů získaných hromadným vyšetřením.

Po zhodnocení výsledků hromadných vyšetření byli vybráni jednotliví posluchači s problematickými, spornými nebo přímo patognomickými výsledky a byli podrobeni individuálnímu psychiatricko-psychologickému vyšetření, doplněnému podle potřeby též vyšetřením somatickým. Tak bylo zachyceno několik případů neuróz vyžadujících aspoň ambulantní psychiatrické léčení.

1. Při sledování výkonnosti bylo zjištěno, že 55 % posluchačů podává výkon kvantitativně i kvalitativně velmi hodnotný, s možností stupňování pracovního výkonu, s rysy houževnatosti, vytrvalosti, důslednosti, průbojnosti a značného volního rozmachu. 25 % podává výkon horší a 20 % podává výkon nestupňovaný, pracuje neplánovitě, špatně hospodaří s volní energií a jsou zvýšeně unavitelní, a to třeba i při kvantitativně dobrém výkonu.

Kontrolní vyšetření ukázalo v 53,5 % případů zlepšený výkon — přičemž za předpokládaného odstupňování výkonu do čtyř výkonnostních kategorií podle Bourdona vykazovalo zlepšení ve II. kategorii 77,2 % osob, ve III. skupině 91,6 % a ve IV. — tj. původně nejslabší skupině — celých 100 %. 3,5 % podalo zhoršený výkon a zbytek zůstal nezměněn. Je pozoruhodné, že stupňovaný výkon, možnost dobrého závěru a nepodléhání únavě — tedy dobrou adaptaci na pracovní zátěž — vykazovalo při kontrole plných 100 % vyšetřovaných.

2. Zvýraznění neurotické symptomatologie, ev. nové objevení znaků neurózy, nalézáme při kontrole u pěti osob, čtyři další vykazují zlepšení, stejný stav shledán u tří osob.
3. Pozoruhodné je značné procento anxiózy (45 %), poukazující na vnitřní nejistotu, napětí, strach a obavy.
4. Rozbor subjektivních údajů poukázal zejména na rodinné potíže ve 44,6 %, z čehož připadalo 19,6 % na problémy odloučených manželství; subjektivní potíže ve studiu (pokud jde o zapamatování množství literatury, samostatné myšlení, časové potíže) při základním vyšetření uvedlo 10,7 %, zdravotní potíže 3,5 %. Při kontrole vzrostly studijní potíže na 40,3 % a zdravotní potíže na 34,6 %. Pouze 11,5 % uvedlo, že získalo studijní návyky a zkušenosti.

Souhrnně bylo možno uzavřít, že u všech vyšetřovaných došlo k adaptaci*) na studium a nové podmínky. Tato adaptace však nebyla ve všech případech stejně kvalitní.

U většiny vyšetřovaných byla dobrá po všech stránkách a tudíž plnohodnotná. V těchto případech lze předpokládat, že jedinci zvládnou studijní zátěž a nároky bez selhání.

U menšiny případů bylo sice dosaženo adaptace, avšak za cenu porušení vnitřní rovnováhy organismu a osobnosti, což se projevilo psychickými i somatickými potížemi. Ani v těchto případech není ovšem ještě vyloučeno dosažení plnohodnotné adaptace v budoucnu. Nutno však mít na zřeteli, že tyto osoby vyžadují větší péči a pozornost a možnost selhání za zhoršených podmínek je u nich vždy dána.

Význam právě uvedených nálezů je pochopitelně lokální a je omezen na konkrétní případ. Ukazuje však, že zavedení hromadných vyšetřovacích metod je účelné. Použití psychologických metodik a zkoušek je odůvodněno mimo jiné i tím, že tyto metodiky jsou spolehlivě empiricky propracovány a při kritickém zhodnocení nám mohou mnohé říci. Fyziologické metodiky nám zatím neumožňují hromadné použití.

Vyšetřovací soubor, který jsme sestavili, si nečiní nárok na dokonalost a úplnost, může ovšem posloužit jako metoda volby. Podobných vyšetřovacích souborů lze sestavit na základě známých a používaných metodik celou řadu. Vždy je ovšem třeba dbát toho, aby sestavení bylo úměrné účelu.

Stejně tak je jisto, že práce podobného druhu nelze podnikat bez přiměřené kádrové a materiální dotace.

Závěry

1. Autoři — po delší době u nás — provedli hromadné psychiatricko-psychologické vyšetření

*) Pod pojmem adaptace je v tomto případě míněn objektivně postižitelný pracovní úspěch a nikoli míra subjektivních stesků.

- 56 osob za použití speciálně sestaveného souboru metodik, postihujícího celkovou charakteristiku osobnosti, neurotickou symptomatologii, anxiózu, patognomické osobnostní rysy, výkonnost a koncentraci pozornosti.
2. Vyšetření bylo zaměřeno na zjištění stupně adaptace, neurotizace a únavnosti u frekventantů jedné vojenské vysoké školy, během počáteční fáze studia.
 3. I když získané výsledky mají význam jen lokální, ukazuje se, že paušální zavržení psychologických vyšetřovacích metodik použitých hromadně je nesprávné a že je lze stále s výhodou používat. Nutno si ovšem vzít poučení z kritik, kterým byly podrobeny, a neopakovat chyby, které se staly příčinou negativního postoje k nim. Dbát aspektu dynamičnosti, bránit se vyslovování fatalistické prognózy na základě jednorázového vyšetření a nepovyšovat tento způsob vyšetření na absolutní. Správně interpretované psychologické metodiky — při své propracovanosti a mnohonásobné klinické ověřenosti — jsou cennou pomůckou zejména při hromadném vyšetřování, které doposud nelze fyziologickými metodami provádět.
 4. Těžiště použití hromadných vyšetřovacích metodik spatřujeme v současné době především v provádění výběru pro armádu, a to nejen specialistů, ale i vojáků v základní službě, dále pak ve zjišťování určitých ukazatelů (neurotizace, adaptace, výkonnost, unavitelnost apod.), které mají význam z hlediska preventivního a duševně hygienického. Otázka výběru přitom stojí mimo diskusi. Jeho nutnost zdůvodňuje sama historie.
 5. Práce zaměřené načrtnutým směrem nutno považovat z hlediska vojenského i vojensko-zdravotnického za žádoucí, je ovšem třeba zajistit podporu jak materiální, tak kádrovou. V souvislosti s tím považujeme za nutné řešit energičtěji otázku nejen klinických psychologů, ale i psychiatrů v naší armádě.
- Za iniciativní spolupráci děkujeme mjr. zdrav. služby MUDr. A. Šturmovi.

Písemnictví

- (1) Dějiny vojenského umění I — Naše vojsko, Praha 1954. S. 23, 24, 330, 433, 435.
- (2) Lewis & Engle: Wartime Psychiatry — Oxford 1954 S. 455—6.